

ارائه روش علمی مناسب به منظور طبقه‌بندی روستاها با اهداف برنامه‌ریزی روستایی

رضا مستوفی‌الممالکی* - استادیار جغرافیای روستایی - عشایری، دانشگاه یزد

دریافت مقاله: ۱۳۸۹/۱۱/۲۳ پذیرش نهایی: ۱۳۹۰/۷/۲۷

چکیده

در مطالعه علم جغرافیا گروه‌بندی پدیده‌ها برای جوامع حجیم همگن و نامتجانس ضروری است. به طور کلی در تمامی مطالعات شهری و روستایی به منظور سهولت مطالعه، درک واقعیت‌های موجود، پی‌بردن به نابرابری‌ها و علل آن و رسیدن به نتیجه مطلوب و نهایتاً ارائه راه حل‌های لازم، گروه‌بندی امری لازم به شمار می‌رود به ویژه در کشوری نظیر ایران که بیش از ۶۲ هزار روستا و مزرعه در پهنه وسیع آن و در نواحی کاملاً متضاد با هم توزیع شده است و یا هندوستان که بیش از ۳۰۰ هزار روستای اصلی دارد. در این تحقیق سعی شده است که روش علمی مناسبی مطابق با الگوی والتر روستو و براساس چهار سیستم تأثیرگذار در یک محدوده جغرافیایی اعم از استان، کشور یا یک ناحیه مشخص ارائه گردد و صرفاً به روش‌های قدیمی و مقایسه‌ای پرداخته نشود. در این روش پیشنهادی تمام جنبه‌های طبیعی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در نظر گرفته می‌شود. روش تحقیق، عمدتاً توصیفی-تحلیلی و نوع تحقیق کاربردی-توسعه‌ای است. جمع‌آوری مطالب و آمارها از طریق منابع تخصصی، سایت‌های اینترنتی و کتابخانه‌ای انجام شده و از طریق نرم‌افزارهای تحلیل آماری مورد پردازش و نتیجه‌گیری واقع شده است. یافته‌ها و نتایج تحقیق نشان می‌دهد که با توجه به اهداف برنامه‌ریزی روستایی که توسعه روستایی هدف اصلی آن است، نخست در یک مجموعه روستایی روستاها باید ابتدا براساس شاخص‌ها و الگوهای مناسب طبقه‌بندی شوند و ثانیاً پیشنهاد می‌شود که اصول و ضوابط طبقه‌بندی صرفاً آمار و ارقام مقایسه‌ای نظیر سقف جمعیتی و یا صرفاً شکل و تیپ و یا موقع ریاضی روستاها نباشد بلکه نتیجه آن باید گویای واقعیت‌هایی در خصوص وجود امکانات و پتانسیل‌ها و به‌عکس چالش و محرومیت‌ها در سطح روستاها باشد. از این‌رو طبقه‌بندی روستاها براساس الگوی والتر روستو و یا به‌کارگیری چهار سیستم طبیعی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی به عنوان یک الگوی مناسب تحلیل شده است.

کلیدواژه‌ها: طبقه‌بندی، روستا، الگوی والتر روستو، سیستم طبیعی، سیستم اجتماعی، سیستم اقتصادی، سیستم سیاسی.

مقدمه

طبقه‌بندی پدیده‌های جغرافیایی اعم از انسانی و طبیعی به ویژه آن گروه که تحت تأثیر فعالیت‌ها و سیاست‌های انسانی قرار دارند از ضروریات مطالعه جغرافیایی محسوب می‌شود. مسلماً پراکندگی پدیده‌ای به نام روستا و مزرعه در سطحی وسیع و با تفاوت‌های فیزیکی، اقتصادی و فرهنگی و اجتماعی جامعه ساکن در آن باید دقیقاً مورد مطالعه قرار گیرد. حجیم بودن جامعه تعداد روستاها و عدم امکان بررسی تک‌تک آنها ایجاب می‌کند که براساس ضوابط و مدل‌های رایج و علمی به چند طبقه یا گروه کوچک تقسیم شود و هر گروه با تشابهات نسبی موجود در اعضای خود می‌تواند مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد. پس به جای تک‌تک روستاها گروه‌های نسبتاً همگن و هم‌سطح روستاها مورد بررسی قرار می‌گیرد که در برنامه‌ریزی توسعه روستایی به طور عمومی اقدامی ضروری و نیز جالب و کارآمد خواهد بود (Cohen, 1979, 17).

طبقه‌بندی‌هایی که تاکنون انجام گرفته اغلب به منظور شناسایی و مقایسه و یا تأثیر نقش یک عامل در شکل‌گیری روستاها بوده است، از جمله طبقه‌بندی روستاها براساس ارتفاع، میزان جمعیت ساکن، مالکیت اراضی، نوع تولید، بافت و شکل روستا و جز آن. البته نباید عوامل جغرافیایی کنار گذاشته شود و صرفاً به مدل و روش ریاضی پرداخته شود، بلکه عوامل جغرافیایی باید در قالب الگوی متناسب با توسعه و وضعیت فعلی روستاها به کار گرفته شوند و صرفاً عنوان نشود که مثلاً ۱۵ درصد روستای یک استان کوهستانی است بلکه عامل ارتفاع را باید در تمام شئون شکل‌گیری و نیز وضعیت فعلی روستا در نظر گرفت و تعیین کرد که با برنامه‌ریزی چگونه می‌توان از این عامل به نفع مسائل روستایی استفاده کرد. بنابراین به منظور تسهیل بررسی، درک بهتر موضوعات و نتیجه‌گیری مطلوب گروه‌بندی پدیده‌ها به ویژه گروه‌بندی دقیق روستاها - به منظور شناخت و برنامه‌ریزی دقیق امری ضروری است (مهدوی، ۱۳۸۴، ۱۴ و ۱۵). طبقه‌بندی روستاها باید براساس انتخاب شاخص‌ها و ویژگی‌هایی باشد که در چارچوب طرح علمی به اجرا در می‌آید و علاوه بر بیان تفاوت‌ها و مقایسه طبقات و اختلاف آماری بین آنها، مراحل توسعه و نحوه و میزان تأثیرگذاری شاخص‌های انتخاب شده را به وضوح نمایش دهد (Johnson, 1997, 28). اما اهمیت و ضرورت موضوع را می‌توان چنین مطرح کرد:

- طبقه‌بندی روستاها امروزه باید در مسیر شناخت و درک واقعی از چگونگی و رتبه توسعه‌یافتگی آنها انجام گیرد، از این‌رو روش‌های قدیمی و صوری باید کنار گذاشته شود یا فقط اشاره گردد.

- تدریس دروسی نظیر جغرافیای روستایی و برنامه‌ریزی روستایی و دروس مرتبط با روستا امروزه باید با دقت کافی و مطابق با واقعیت‌های روز انجام گیرد و مدرس باید علاوه بر نحوه طبقه‌بندی روستاها علمی‌ترین و کارآمدترین الگوها و شیوه‌ها را در اولویت کار قرار دهد.

- در اجرای برنامه‌های روستایی و رسیدن به اهداف آن، آشنایی با میزان توسعه و یا علل مختلف عقب‌ماندگی و اینکه در کدام سطح از توسعه قرار دارد از طریق طبقه‌بندی و سطح‌بندی میزان توسعه‌یافتگی هر طبقه مشخص می‌شود.

- امروزه آمار و ریاضی و کاربرد آن در قالب مدل‌های طبقه‌بندی نسبت به روش‌های توصیفی قدیمی ارجحیت کامل دارد که باید اعمال گردد.

قطعاً در چنین شرایطی ذهن دانشجویان و محققان این رشته تخصصی به سوی ره‌آوردهای نوین و شرایط فعلی روستاها معطوف می‌شود.

در دنباله مطلب سؤال مطرح می‌شود و اینکه آیا تاکنون (حتی‌المقدور در ایران) در خصوص روستاها طبقه‌بندی جامع، علمی، و مطابق با شرایط روز انجام گرفته است؟ آیا این طبقه‌بندی به عنوان اساس کار در دستورالعمل جامعه علمی و آموزشی جغرافیای روستایی قرار گرفته است؟ اطلاعات موجود نشان می‌دهد که در منابع تخصصی شاخص‌های طبقه‌بندی عمدتاً براساس یک یا چند عامل جغرافیایی و یا طبقه‌بندی براساس سقف کمی انجام شده مثلاً روستاهای ساحلی^۱، پایکوهی^۲، میانکوهی^۳، کوهستانی^۴ و مانند آن که مهم‌ترین شاخص‌ها تا سقف جمعیتی بوده است.

-
1. Coastal Villages
  2. Piedmont Villages
  3. Midmont Villages
  4. Mountainous Villages

به منظور پاسخ به این پرسش‌ها باید روش مناسب و مفیدی را جست‌وجو کرد. در این زمینه پی‌بردن به میزان توسعه‌یافتگی^۱ روستاها با استفاده از عملکردهای سیستم‌های طبیعی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی که دربرگیرنده تمام جنبه‌های جغرافیایی، تصمیم‌گیری‌های انسانی، تحولات اقتصادی و تغییرات جمعیتی است باید در دستور کار قرار گیرد و موقعیت روستاها را براساس شاخص توسعه در فاصله بین روستای ساده عقب‌مانده تا روستایی متحول و پرجمعیت مشخص^۲ کرد، که همانا روش پیشنهادی در این تحقیق است.

اهداف

- ۱- ارائه روش مناسب و کمی برای طبقه‌بندی روستاها به ویژه در ایران که روش والتر روستو روش مطلوب و عملی به شمار می‌آید.
- ۲- تشخیص این موضوع که مسائل روستایی صرفاً در حیطه طبیعت نیست و نباید سیستم طبیعی را عامل و مقصر اصلی رکود روستاها و مشکلات داخلی آنها دانست.
- ۳- پی‌بردن به مشکلات اجتماعی و فرهنگی جامعه روستایی و نقش آگاهی و تحول جامعه در میزان توسعه‌یافتگی روستاها از طریق به کارگیری سیستم اجتماعی.
- ۴- با تجمیع فاکتورهای متعدد جغرافیایی و ضوابط طبقه‌بندی در قالب روش جامع و علمی ضمن طبقه‌بندی روستاها، از طریق وزن دادن و تشخیص میزان اثرگذاری اعضای هر سیستم می‌توان جایگاه واقعی روستاها در مسیر توسعه‌یافتگی مشخص کرد.
- ۵- اقتصاد روستایی احتمالاً مهم‌ترین عامل تعیین‌کننده وضعیت روستاها و شرایط فعلی و آینده آنها خواهد بود. از این‌رو یکی از اهداف مهم تحقیق حاضر این است که فاکتورهای

---

1. Rural Development Rate

۲. طبق تعریف اتحادیه بین‌المللی جغرافیا روستاهای بالای ۵۰۰ نفر و بعضی موارد بالای ۱۰۰۰ نفر روستاهای پرجمعیت شناخته می‌شود که بر اثر کثرت جمعیت، تحولات چندی در زمینه‌های فرهنگی، اقتصادی و توسعه بافت فیزیکی، جذب خدمات روستایی بیشتر و ... را به خود اختصاص می‌دهد.

اقتصادی در قالب سیستم اقتصادی در این طبقه‌بندی‌ها به طور مؤثر در نظر گرفته شود زیرا امروزه در جهان عناوین اقتصاد و توسعه دو جزء تفکیک‌ناپذیر در پیشرفت یا عقب‌ماندگی جوامع بشری محسوب می‌شوند.

نوشتارها و پژوهش‌های نظری

مفهوم واژه‌ها و کلمات اصلی

۱- **طبقه‌بندی:** که همان گروه‌بندی یا تقسیم‌بندی است، عبارت است از تقسیم جامعه آماری حجیم به چند گروه یا طبقه به طوری که هر طبقه دارای تجانس نسبی و شباهت‌های اساسی باشد و با طبقات قبل و بعد از خود تفاوت‌های کمی و کیفی داشته باشد (Chen, 2005, 78).

۲- **روستا:** تعاریف زیاد و متنوعی ارائه شده است و می‌تواند مناسب‌ترین تعریف جغرافیایی‌اش این باشد که روستا عبارت است از واحد جغرافیایی که در آن پدیده‌های اجتماعی، اقتصادی و طبیعی به طور چشمگیری در هم آمیخته‌اند (مهدوی، ۱۳۸۴، ۴). در ایران روستا به مرکز تجمع انسانی اطلاق می‌شود که جمعیتی کمتر از ۱۰۰۰۰ نفر در آن ساکن باشند و فعالیت اصلی مردم پرداختن به بخش کشاورزی است و در کنار صنایع روستایی، خدمات روستایی نیز همراه است. از طرف دیگر بافت، شکل و وسعت و فضای کالبدی روستا در مقایسه با شهر خیلی ساده و همگن و محدود است. ارتباطات قوی فرهنگی و خویشاوندی و تعصب قومی در سطح روستاها در مقایسه با شهرها به مراتب قوی‌تر است (مستوفی‌الممالکی، ۱۳۸۵، ۳۱ و ۳۲).

۳- **الگوی والتر روستو:** نموداری است که محور عمودی (Y) آن مراحل پنج‌گانه توسعه را از سکونتگاه سنتی اولیه تا مرکز پرجمعیت توسعه درجه‌بندی می‌کند و در محور افقی (X) آن واحدهای زمانی (پنج یا ده ساله) تقسیم‌بندی شده است و در روی خط نیمساز زاویه حاصل از تقاطع دو محور مراحل توسعه در مقاطع زمانی مشخص به نمایش درمی‌آید (بهروز، ۱۳۷۵).

۴- **سیستم طبیعی:** مجموعه‌ای از عوامل و پدیده‌های طبیعی که به صورت سیستماتیک و مرتبط با هم شرایط خاص طبیعی را در هر محدوده مشخص می‌کند. این سیستم معمولاً از موقع جغرافیایی، عناصر زمین‌شناسی، شکل و ریخت زمین، ارتفاع، عناصر آب و هوایی، آب و رطوبت، خاک و گیاه و جوامع زیستی محل تشکیل می‌شود (مستوفی، ۱۳۵۶).

۵- **سیستم اجتماعی:** مجموعه تظاهرات جمعیتی اعم از حرکات درونی جامعه (نظیر مرگ و میرها و رشد جمعیت) و حرکات خارجی (نظیر مهاجرت‌ها) با نمایش فرهنگی ویژه‌شان که بیانگر وضعیت جامعه انسانی در هر محل است، سیستم اجتماعی گفته می‌شود (آلمان و آلیسون، ۱۹۷۵، ۶).

۶- **سیستم اقتصادی:** شالوده و اساس وضع درآمد جامعه به همراه امکانات و توانمندی‌های ثروت‌زا و قابل استفاده را در هر جامعه و یا محل مشخص، تعیین می‌کند. این سیستم یکی از مهم‌ترین سیستم‌های تأثیرگذار بر شرایط اجتماعی، سیاسی و توسعه در جامعه محسوب می‌شود (تاتا، ۱۹۸۸، ۱۱۷).

۷- **سیستم سیاسی:** چگونگی انتقال و نتایج حاصل از تصمیمات سیاسی و برنامه‌های دولتی و میزان آن در توسعه و پیشرفت جامعه (از جمله جامعه روستایی) را سیستم سیاسی می‌نامند. پیشرفت‌های فرهنگی، علمی و تحول جامعه تا حد زیادی تحت تأثیر برنامه‌های اداری- سیاسی قرار دارد (Johnson, 1968, 21).

از اینکه برای اولین بار گروه‌بندی روستایی از چه تاریخی و از کجا آغاز شد مدارک علمی دقیقی در دست نیست و برحسب تعدد دیدگاه‌ها، نظریه‌ها و روش‌های انجام‌شده مهم‌ترین آنها مورد بحث قرار می‌گیرد.

قدیمی‌ترین دیدگاه طبقه‌بندی روستایی در ایران به دهه ۱۳۳۰ بازمی‌گردد که در کتاب «آموزش جغرافیای ایران» در سطح آموزش و پرورش دوره ابتدایی روستاهای کشور برحسب ارتفاع و موقع جغرافیایی طبقه‌بندی شده‌اند (مفخم پایان و گنجی، ۱۳۳۸، ۱۲).

در سال ۱۳۵۳ کاظم ودیعی در کتاب «جغرافیای انسانی ایران» روستاهای کشور را برحسب

شاخص جمعیت، موقع و قرارگیری نوع مالکیت، منابع آبی و نوع کشت اصلی به پنج روش طبقه‌بندی می‌کند (ودיעی، ۱۳۵۳، ۵۵ و ۵۶).

در کتاب «مقدمه‌ای بر جغرافیای روستایی ایران» تألیف مسعود مهدوی، روستاهای کشور بر مبنای چهار عامل مهم طبقه‌بندی می‌شوند:

- براساس شکل استقرار و تیپ آنها (روستاهای متمرکز و روستاهای پراکنده)؛

- براساس عوامل طبیعی (توپوگرافی، اقلیم، آب، خاک)؛

- براساس عوامل انسانی (جمعیت و نوع معیشت)؛

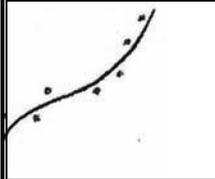
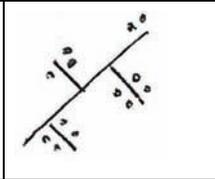
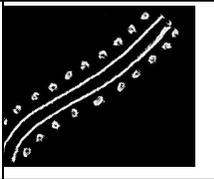
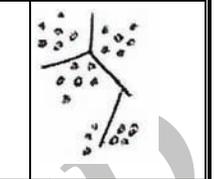
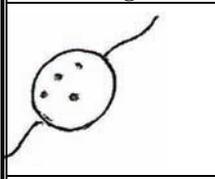
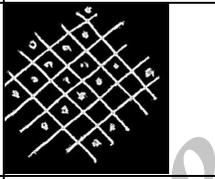
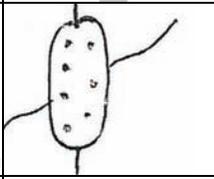
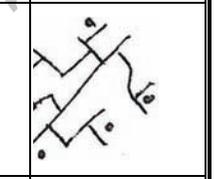
- براساس میزان توسعه‌یافتگی.

طبقه‌بندی مذکور تلفیقی از روش‌های کلاسیک و قدیمی و سبک جدید به شمار می‌آید؛ به ویژه میزان توسعه‌یافتگی روستاها که به دیدگاه این تحقیق نزدیک‌تر است (مهدوی، ۱۳۷۷، ۲۵-۱۵).

والتر کریستالر در سال ۱۹۶۱ روستاهای آلمان و انگلستان را به صورت روستاهای: منظم^۱، نامنظم^۲، روستاهای خطی^۳، خطی به هم پیوسته^۴ از مزارع و روستاهای جنگلی طبقه‌بندی می‌کند. همان‌طور که واضح است شکل عمومی و اندازه و تیپ روستاها ملاک طبقه‌بندی این دانشمند اروپایی بوده است (فشارکی، ۱۳۶۷، ۱۶-۱۲).

پیش از این طبقه‌بندی دانشمند دیگر فرانسوی آلبرت دمانژن روستاهای فرانسه و آلمان را به روستاهای مجتمع با مزارع به هم پیوسته، روستاهای پراکنده، روستاهای خوشه‌ای یا سحابی شکل طبقه‌بندی کرده، که اساس این دیدگاه همان دیدگاه کریستالر است (دمانژن، ۱۹۳۹، ۱۱).

-
1. Even villages
  2. Uneven villages
  3. Linear villages
  4. Excessive hamlets

Linear shape	Grouped village	String village	Cluster shape
			
شکل خطی یا طولی	شکل گروه یا مجتمع	ردیفی یا رشته‌ای	شکل کهکشانی
Round village	Skeleton Plan	Walled village	Disper sal
			
شکل مدور یا گرد	طرح شطرنجی	شکل محصور یا حفاظ	حالت پراکنده

شکل ۱. طرح‌های اساس سکونتگاه‌های روستایی
مطابق طبقه‌بندی تلفیقی آلبرت دمانژن و والتر کریستالر

نخستین دانشمندی که روستاها را بر حسب ضوابط قومی، نژادی و تاریخی و آداب و رسوم طبقه‌بندی کرد، جی. فیشر^۱ انگلیسی است، که روستاهای کهن (به دنبال یکجانشین شدن کوچ‌نشینان و صحرانشینان به وجود می‌آید) و روستاهای ثانویه و انتخابی که معمولاً جدیدتر هستند و با سرمایه‌گذاری‌های بخش تولیدی و به شکل مزارع نوین پدیدار می‌شوند، طبقه‌بندی کرد (مستوفی‌الممالکی، ۱۳۸۵، ۴۸).

1. J.Fisher

دیدگاه‌های سلطه‌طلبی قومی - نژادی نیز به این مبحث پرداخته و طبقه‌بندی روستاها براساس نظریه مایت زن^۱ دانشمند آلمانی مثال‌گویی از این ادعا است. که شاید براساس جبر جغرافیایی گسترده شده باشد. مطابق این نظریه روستاهایی از این دست را می‌توان یافت:

- روستاهای پراکنده و کوچک که مردم سلتیک در آنها زندگی می‌کنند (اقلیت مذهبی و نژادی)؛

- روستاهای دایره‌ای و مجتمع که اکثریت ژرمن‌ها و اسلاوها در آنها ساکن هستند؛

- روستاهای آلمی که جامعه ضعیف و زحمتکش حاشیه جنگل‌ها در آنها ساکن‌اند و اغلب از فئودال‌های محلی اطاعت می‌کنند (فشارکی، ۱۳۶۷، ۱۶ و مستوفی، ۱۳۸۵، ۴۸).

فریدمن^۲ تنها دانشمند برنامه‌ریزی روستایی است که روستاها را بر اساس اولویت نه برنامه‌ریزی‌های مورد نیاز آنها طبقه‌بندی می‌کند (فریدمن، ۱۹۶۴، ۲۷). در تقسیم‌بندی دیگری الگوهای سکونت‌گاه‌های روستایی مجتمع به سه دسته روستاهای خطی، روستاهای کانونی، و روستاهای سطحی یا صفحه‌ای که خود اشکال مختلف دارد تقسیم می‌گردد (سعیدی، ۱۳۸۵، ۵۶).

مدل‌ها و روش‌های ریاضی اسکالوگرام و هیستوگرام نیز که روستاها را بر حسب شاخص‌های متعدد اولویت‌بندی و رتبه‌بندی می‌کند صرفاً جنبه مقایسه‌ای دارد و برای جوامع کم‌حجم حداکثر تا ۲۵ روستا قابل استفاده است (فرهودی، ۱۳۷۰).

- اتحادیه بین‌المللی جغرافیا (I.G.U)^۳ بیش از بیست شاخص را به منظور طبقه‌بندی روستاها در جهان ارائه داده است؛ از جمله این شاخص‌ها می‌توان به: مورفولوژی روستا، موقع و قرارگیری، منشأ و علل وجودی روستا، فعالیت‌های اصلی اقتصادی، جمعیت، بافت روستا، شکل و سیمای عمومی و ارتفاع و شیب اشاره کرد (مستوفی‌الممالکی، ۱۳۸۵، ۴۹).

در کتاب «جغرافیای روستایی ایران» تألیف رضا مستوفی‌الممالکی ضوابطی نظیر: طول،

1. Mytzen.F.T

2. J-Fridman

3. International Geographical United

عرض، ارتفاع و موقع قرارگیری روستا، نوع منابع آب، شاخص اجتماعی، علل وجودی، شکل و طرح روستاها، اقتصاد مسلط در روستاها، نوع مالکیت‌ها و نهایتاً میزان توسعه‌یافتگی که براساس آن روستاها به چهار طبقه تقسیم می‌شود:

- ۱- روستاهای ابتدایی و سنتی (Primitive-Traditional Villages)
- ۲- روستاهای نیمه‌سنتی (Semi-Traditional villages)
- ۳- روستاهای متحول شده و متکامل (Transferred villages) یا (بخش - مرکز دهستان - کانون منظومه روستایی).
- ۴- بخش و مرکز دهستان که تلفیقی از تمام شاخص‌ها و دیدگاه‌های قبلی است (مستوفی‌الممالکی، ۱۳۸۵، ۵۲ و ۵۳).

سرانجام جدیدترین مبانی و دیدگاه‌ها در خصوص شاخص‌های لازم برای طبقه‌بندی روستاها و توسعه‌یافتگی روستایی مربوط به سال ۱۹۸۸ می‌شود که در مجله‌ای با عنوان «تبیین دنیای و مورد شاخص رفاه و توسعه در کشورهای جهان» چاپ انجمن توسعه سکونتگاه‌های شهری و روستایی در کشور کانادا، دیدگاه‌های دانشمندی نظیر جرج تاتا^۱ و ویلیام شولدز^۲ معرفی و مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت.

روش تحقیق و مواد و روش‌ها

روش مطالعه در این تحقیق توصیفی-تحلیلی^۳ است که تحلیل در خصوص کمیت‌های به کار گرفته شده در طبقه‌بندی روستاهاست. برحسب ضرورت بعضی ارقام باید به صورت درصد به کل و بعضی دیگر از طریق وزن‌دهی و رتبه‌دهی مورد تحلیل آماری قرار می‌گیرند که در بحث اصلی به طور کامل به آن پرداخته شده است. در پژوهش حاضر مکان مشخصی در نظر گرفته نشده است و می‌توان نتایج آن را در سطوح

---

1. George Tata

2. William Schoulds

3. Experimental-Analytic Approach

ملّی^۱، ناحیه‌ای^۲ و حتّی محلی و در سایر نواحی دنیا و کشورها به کار گرفت و در واقع یک مطالعه‌ای موردی^۳ نیست بلکه می‌توان آن را کلی و بنیادی قلمداد کرد. اطلاعات و آمارهای لازم از طریق منابع کتابخانه‌ای^۴ معتبر به ویژه کتاب‌های تخصصی در زمینه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی و تا حدودی هم از طریق سایت‌های علمی اینترنتی دریافت گردیده، ضمن اینکه نظریه‌ها و دیدگاه‌ها و مطالب علمی استادان صاحب‌نظر به صورت تخصصی و نیز حاشیه‌ای و مقطعی مورد استفاده قرار گرفته است. در این تحقیق مواد و داده‌ها در قالب الگوی توسعه والتر روستو^۵ دانشمند آمریکایی تحلیل شده و روستاها در پنج مرحله توسعه (که عبارت‌اند از: روستای سنتی اولیه مرحله قبل از جهش به سوی توسعه، مرحله جهش به سوی توسعه، مرحله رسیدگی و تکامل، کاملاً تکامل یافته و مقدمه شهر اولیه، تقسیم و طبقه‌بندی می‌شوند. در این طبقه چهار سیستم مهم تأثیرگذارند و میزان تأثیر اعضای آنها به صورت سیستم طبیعی، سیستم اجتماعی، سیستم اقتصادی و سیستم سیاسی نیز استفاده شده است.

تحلیل یافته‌های تحقیق

در این بخش یافته‌های تحقیق براساس مدل روستو و تحلیل چهار سیستم مؤثر بر وضعیت روستاها به تفکیک مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرند.

۱. سیستم طبیعی^۶ (Ph.S)، این سیستم در پیوند با شرایط جغرافیای طبیعی محدوده‌های مورد بررسی قرار دارد. دو متغیر در این خصوص مطرح می‌گردد:

1. National Level
2. Regional Level
3. Case Study
4. Bibliopolical approach
5. Walter Rostov
6. Physical System

الف) ارزش کَلّی بازده تولیدات اقتصادی که باید به ازای هر نفر ساکن روستایی محاسبه شود یا به عبارت دیگر سهم سرانه از امکانات طبیعی و پتانسیل‌های طبیعی قابل بهره‌برداری و تولید باید مشخص شود. در این خصوص تولید مواد خام معدنی، خاک‌های کشاورزی، میزان مراتع، آب مصرفی در کشاورزی و شیلات بیشتر مورد بحث واقع می‌شود. روستا با طبیعت و سیستم طبیعی حاکم پیوند خورده است و می‌بایست از مساعدت‌های آن استفاده کرد. حال پرسش این است که سیستم طبیعی به ازای هر نفر چقدر توانایی تولید^۱ دارد؟

به عنوان نمونه، سیستم طبیعی در کشور ژاپن (مناطق روستایی) برای بیش از ۲۰۰۰ نفر و در استرالیا برای ۳۵ نفر غذا تولید می‌کند. البته برای تکمیل بحث لازم است به سیستم اجتماعی و تعداد افراد نیز اشاره شود.

ب) تراکم بیولوژیک^۲ یا پذیرش تعداد انسان‌ها در یک هکتار از اراضی کشاورزی و تولیدی نیز باید محاسبه شود.

جدول ۱. متغیرهای انتخابی و شیوه امتیازدهی به اعضا در سیستم طبیعی

ردیف	نام متغیر یا شاخص	واحد سنجش	شیوه امتیازدهی در سیستم
۱	موقع قرارگیری (loc)	W	قراردادی
۲	معادن (Min)	N	قراردادی
۳	وسعت خاک زراعی (A.S)	Hc	قراردادی
۴	سهم سرانه از اراضی قابل تولید	Hc	امتیازدهی کمی
۵	سهم سرانه آب شیرین (F.W)	Lit	امتیازدهی کمی
۶	سهم سرانه تولید عمده (M.P)	Kg	امتیازدهی کمی
۷	مصرف آب در اراضی زراعی	m/hc	قراردادی
۸	چگونگی دسترسی به اطراف (ACC)	برحسب نوع دسترسی	امتیاز نسبی-قراردادی

منبع: حافظ‌نیا و دیگران، ۱۳۸۵، ۶۱

1. Per Capita Productivity Potential

2. Biologic Density

مطالعه حاضر نشان می‌دهد که صرفاً وسعت بیشتر خاک و یا تعداد منابع آب ملاک اصلی طبقه‌بندی در روستاها نیست، بلکه کیفیت آب و مرغوبیت خاک که جنبه‌های کیفی را نیز مطرح می‌کنند در این بررسی به عنوان شاخص‌های طبیعی تأثیرگذار نقش خواهند داشت.

۲. سیستم اجتماعی^۱ (So.S)، جمعیت و شاخص‌های اجتماعی به صورت‌های ممکن در نظر گرفته می‌شوند. در روش‌های سنتی طبقه‌بندی بر حسب شاخص جمعیت فقط روستاها در طبقات آماری جمعیت قرار می‌گیرند، مثلاً روستاهای کم جمعیت، یا جمعیت متوسط، پرجمعیت و جز آن شاخص‌های موجود در این سیستم تأکید بر عملکردهای کیفی و توان‌های فعالیت جامعه تأکید دارد، از جمله سطح سواد جامعه و میزان اشتغال^۲ و بیکاری^۳. در جدول ۲ متغیرهای این سیستم مشخص و امتیازدهی می‌شوند.

جدول ۲. متغیرهای انتخابی و شیوه امتیازدهی به اعضای سیستم اجتماعی

ردیف	نام متغیر یا شاخص	واحد سنجش	شیوه امتیازدهی در سیستم
۱	جمعیت	نفر	روش قراردادی مثلاً هر ۱۰ نفر ۱ امتیاز
۲	امید به زندگی (عمر متوسط)	سال	روش شاخص‌سازی
۳	میزان جمعیت جوان	نفر	سهم درصد
۴	میزان آموزش و سواد	درصد	سهم درصد
۵	نرخ بیسوادی در افراد ۶ سال به بالا	درصد	روش شاخص‌سازی منفی
۶	نرخ مرگ و میر کودکان و نوزادان	در هزار درصد	شاخص‌سازی منفی
۷	مهاجرت به خارج از روستا	نرخ به درصد	شاخص‌سازی منفی
۸	میزان بیکاری	درصد	شاخص‌سازی منفی
۹	بعد خانوار	نفر	شاخص‌سازی منفی

همان منبع جدول ۱ و محاسبه نگارنده

1. Social System
2. Working Rate
3. Unemployment Rate

۳. سیستم اقتصادی (Eco.S)، وضعیت اقتصاد حاکم بر روستا، وضعیت و میزان درآمدها^۱ و منابع درآمدی و امکانات تولیدی و اقتصادی را در محدوده روستا نمایش می‌دهد. توانایی‌های موجود به منظور جذب سرمایه‌گذاری‌ها نیز در این سیستم بیان می‌شود.

جدول ۳. متغیرهای انتخابی و شیوه امتیازدهی به اعضای سیستم اقتصادی

ردیف	نام متغیر یا شاخص	واحد سنجش	امتیازدهی به اعضای سیستم
۱	سرانه تولید ناخالص	کیلوگرم برای هر نفر	روش شاخص‌دهی مثبت
۲	متوسط درآمد سرانه در یک سال زراعی	به واحد پول هر کشور	روش شاخص‌دهی مثبت
۳	بازده در هکتار محصول عمده	Kg/hc	شاخص‌سازی مثبت
۴	ساختار اشتغال جامعه	نفر	سهم درصد به کل
۵	میزان اشتغال	درصد	درصد به کل
۶	سرمایه‌گذاری بخش دولتی و خصوصی در فعالیتهای تولیدی	به واحد پول هر کشور	شاخص‌سازی مثبت
۷	سهم معادن در اقتصاد روستایی	تعداد معدن	سهم درصد
۸	صنایع روستایی	تعداد	سهم درصد
۹	بخش کشاورزی	نفرات	سهم درصد
۱۰	مکانیزاسیون در کشاورزی	تعداد	درصد

بهروز، ۱۳۷۵، جزوه درس جغرافیای روستایی مقطع دکتری و با استفاده از منابع جداول ۱ و ۲

۴. سیستم سیاسی (Pol-S)^۳، نوع سیاست‌ها، تصمیم‌گیری‌های دولتی و نحوه نگرش مسئولان مملکتی از طرفی و میزان بهره‌مندی از امکانات آگاهی‌دهی و سرانجام چگونگی تحول فکری و فرهنگی جامعه روستایی که به سیاست و خطمشی سیاسی مملکت و امکانات ارائه‌شده

-
1. Economic System
  2. Income Level
  3. Political Syste

از طرف سازمان‌های دولتی مرتبط می‌شود مجموعه‌ای را تحت عنوان سیستم سیاسی تأثیرگذار بر روستاها مطرح می‌کند که در جدول ۴ آورده شده است.

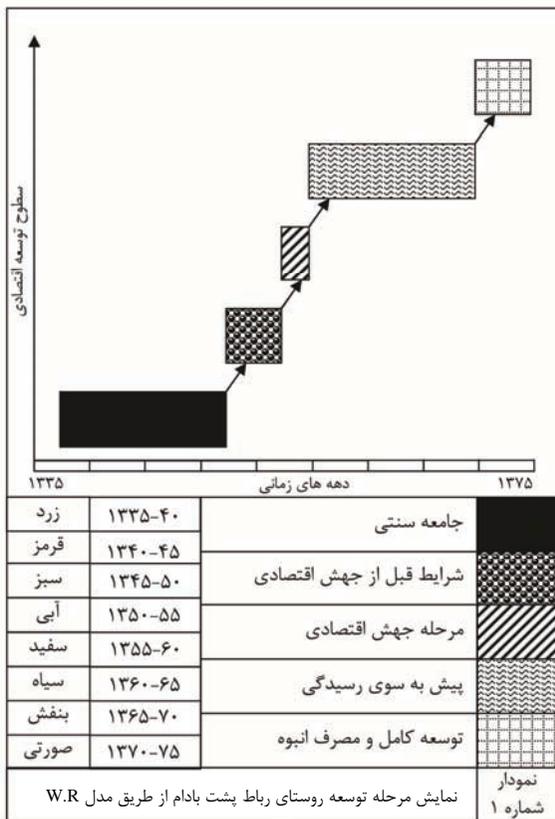
جدول ۴. متغیرهای انتخابی و شیوه امتیازدهی به اعضای سیستم سیاسی

ردیف	نام متغیر یا شاخص	واحد سنجش	امتیازدهی در سیستم
۱	بهره‌مندی از تلویزیون	تعداد نفر	سهم درصد به کل جمعیت روستا
۲	میزان مطالعه روزنامه‌های رایج	تعداد به کل	سهم درصد در جمعیت روستا
۳	بهره‌مندی از کامپیوتر و اینترنت	تعداد به کل	سهم درصد در جمعیت روستا
۴	امکان برگزاری جلسات و سمینارهای سیاسی، آموزشی و علمی	تعداد	شاخص‌سازی مثبت
۵	کتابخانه و اماکن عمومی	تعداد	شاخص‌سازی مثبت
۶	نقش دولت در مدیریت روستا	درصد	درصد در سهم مدیریت
۷	درمانگاه، مراکز آموزشی، مراکز مذهبی و پرسنل لازم	تعداد	شاخص‌سازی مثبت
۸	استخدام و به‌کارگیری فارغ‌التحصیلان روستایی در محل زادگاه خود	تعداد	سهم درصد به کل جمعیت
۹	انواع ارتباط از راه دور و خطوط تلفن	تعداد	شاخص‌سازی مثبت
۱۰	انتظامات و تأمین امنیت روستا	تعداد	شاخص‌سازی مثبت
۱۱	جرم و جنایت، اعتیاد و بزهکاری	تعداد	سهم درصد به کل جامعه روستایی یا شاخص‌سازی منفی

این دیدگاه‌ها با کسب اطلاعات موثق سازمان ملل متحد و با استفاده از روش کمی، متغیرهای لازم و مناسب را برای توسعه سکونتگاه‌های انسانی^۱ از جمله روستاها و مزارع مشخص می‌کند و در طبقه‌بندی روستاها و مزارع از چهار سیستم طبیعی، اقتصادی، اجتماعی

رضا مستوفی‌الممالکی _____ ارائه روش علمی مناسب به منظور طبقه‌بندی روستاها با اهداف ...

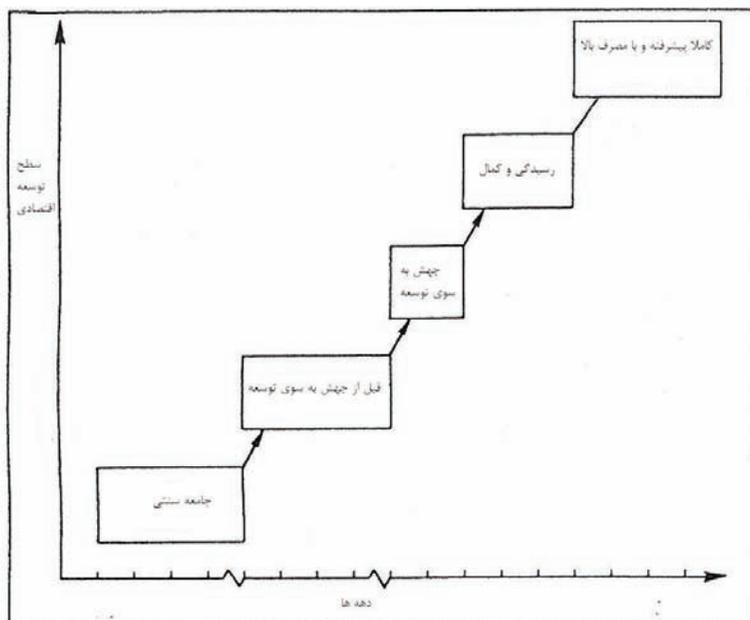
و سیاسی استفاده می‌کند و با کمک نمودار والتر روستو مرحله توسعه‌یافتگی روستاها را در مقاطع زمانی لازم مشخص می‌کند (بهفروز، ۱۳۷۵).

شکل ۲. نمودار و مدل والتر روستو^۱

1. Rostov Model

اساس این مدل به صورت نمودار ساده زیر نمایش داده می‌شود.

شکل ۲. مراحل الگوی والتر روستو

هر کدام از این مراحل پنج‌گانه دارای ویژگی‌هایی است که از طریق جداول ۱ الی ۴ تعیین می‌شود. مشخصات این مراحل به طور خلاصه عبارت‌اند از:

۱- مرحله جامعه سنتی^۱: بیش از ۸۰ درصد جامعه در بخش زراعت، باغداری و دامداری سنتی فعالیت دارند؛ جمعیت زیر ۵۰ نفر است؛ کمتر از ۱۰ درصد از جمعیت از امکانات اطلاع‌رسانی و رفاهی و آموزش بهره‌مندند؛ مرگ‌ومیر کودکان و نوزادان معمولاً بالای ۱۰ در

1. Traditional Society Period

هزار است؛ خانه‌ها و عناصر روستایی ساده و با مصالح غیرکارخانه‌ای و با فرهنگ بومی ساخته شده‌اند؛ اراضی زراعی و آب مصرفی در حد خود مصرفی است (Tata, 1988, 28).

۲- مرحله قبل از جهش به سوی توسعه^۱: امکانات سرمایه‌گذاری کاملاً فراهم است. بافت جدید در کنار بافت سنتی در حال توسعه است. دختران کم و بیش در کنار پسران در امور آموزش و فرهنگی سهیم هستند؛ رشد جمعیت افزایش داشته است و بیش از ۵۰ درصد جامعه از نعمت سواد و استفاده از رسانه‌های اطلاع‌رسانی بهره‌مندند؛ خدمات روستایی از قبیل آب لوله‌کشی، برق‌رسانی و ضدعفونی محله‌های آلوده انجام می‌گیرد؛ راه‌های شوسه دسترسی به اطراف را آسان می‌گرداند؛ میزان جمعیت جوان به کل جمعیت بالای ۴۰ درصد است؛ کم‌کم مشاغل حاشیه‌ای و غیرکشاورزی رونق می‌گیرد و تعداد زیادی از سکنه راه مهاجرت به شهرها را در پیش گرفته‌اند (Rostow, 1960, 10).

۳- مرحله جهش به سوی توسعه^۲: در این مرحله روستا دارای دو بافت جدید و سنتی است؛ با توسعه بافت جدید بافت قدیم در حال متروک شدن است؛ جمعیت روستا بالای ۵۰۰ نفر است؛ بیش از ۳/۴ جامعه دارای امکانات ارتباط از راه دور و رسانه‌های اطلاع‌رسانی هستند؛ خدمات زیربنایی روستا در حد مورد قبول است؛ تعصبات بی‌مورد در خصوص دختران و ادامه تحصیل آن‌ها برطرف می‌شود؛ امکانات آموزشی در سطوح متوسطه و هنرستان‌ها افزایش می‌یابد؛ مرگ‌ومیر کودکان و نوزادان به کمتر از ۷ در هزار می‌رسد؛ طرح‌های جامع روستایی به اجرا در می‌آید و سرمایه‌گذاری‌ها در بخش اقتصادی و تولید در حال افزایش است.

۴- مرحله رسیدگی و کمال^۳: جمعیت روستا معمولاً به بالای ۱۰۰۰ نفر می‌رسد؛ سطح سواد در جامعه ۶ سال به بالا بیشتر از ۶۰ درصد است؛ امور خدماتی و اشتغال در آنها افزایش یافته

-
1. Pre take Off Period
  2. Take Off Period
  3. Maturity period

است؛ بافت و طرح روستا کاملاً تحت تأثیر بافت جدید با معماری و شبکه‌بندی منظم قرار دارد؛ مراکز دولتی توسعه‌یافته و راه‌های آسفالتی و توسعه حمل‌ونقل روستا را از انزوا خارج می‌سازد؛ کشاورزی مکانیزه شده است و بازده در هکتار را به بیش از ده برابر مرحله جامعه سنتی می‌رساند.

۵- روستای کاملاً پیشرفته^۱ (بخش و شهر کوچک اولیه): جمعیت چندهزار نفری ساکن در روستا به گسترش بافت نوین فیزیکی آن همراه با شبکه‌بندی ارتباطی شطرنجی یا دایره‌ای با کوچه‌ها و خیابان‌های آسفالتی نمای روستا را به سوی جلوه شهر کوچک سوق می‌دهد؛ ارتباط روزمره جامعه به ویژه جوانان به منظور تحصیل و کار با نزدیک‌ترین مراکز شهری و صنعتی و اقتصادی از طریق شبکه گسترده ارتباطی برقرار می‌شود؛ سطح درآمدها افزایش می‌یابد و متوسط درآمد سرانه به بیش از ۱۷۰۰ دلار آمریکا می‌رسد (Keith, 1992, 423). مراکز آموزشی به سطوح بالای خود نظیر هنرستان‌های کشاورزی و صنعتی، بعضی واحدها و شعب دانشگاهی، مدارس دوره متوسطه و آموزشگاه‌های ویژه زنان ارتقا می‌یابد؛ فرهنگ روستاییان متحول شده و وسایل موتوری در بخش ارتباطات، کشاورزی و صنعتی جایگزین وسایل سنتی و قدیمی شده است؛ جنبه‌های توریستی روستاهای مساعد افزایش پیدا کرده است و خدمات توریستی از قبیل هتل‌ها و بازارچه‌های محلی رونق می‌یابد (Rostow, 1960, 10).

سرانجام با کمک از شاخص‌های موجود در سیستم‌های چهارگانه، موقعیت و میزان توسعه‌یافتگی روستا در مقطع زمانی مورد نظر روی دیاگرام روستو مشخص می‌شود و با علامت‌های انتخابی به نمایش در می‌آید. برای نمونه روستای رباط پشت بادام واقع در شرق استان یزد با حدود ۳۰۰۰ نفر جمعیت و مرکز دهستان رباطات و ۱۵ روستا و مزرعه وابسته به آن بررسی شده و این روستا به شکل زیر مراحل توسعه را طی کرده است و در طبقه‌بندی در ردیف ۱ قرار می‌گیرد.

---

1. High Mass Developed

بحث و نتیجه‌گیری

به‌کارگیری میزان تأثیر سیستم‌های طبیعی، اقتصادی و سیاسی در گروه‌بندی و مشخص کردن وضعیت توسعه یا عقب‌ماندگی روستاها و نمایش آنها در نمودار روستو در شرایط فعلی یکی از بهترین و عملی‌ترین روش‌های طبقه‌بندی روستاها براساس میزان توسعه‌یافتگی آنها است. مقایسه این روش با روش‌های دیگر - که به برخی از آنها اشاره شد - نشان می‌دهد که نه تنها از یک شاخص استفاده شده بلکه مجموعه‌ای از شاخص‌های اشاره شده به صورت سیستماتیک و مرتبط با هم در نظر گرفته شده‌اند.

یکی دیگر از علل توصیه این روش و اولویت دادن به آن این است که هدف از مطالعات روستایی، برنامه‌ریزی روستایی و سرانجام رسیدن به توسعه مطلوب روستایی است، پس ضمن اینکه در یک محدوده جغرافیایی مثلاً ناحیه، شهرستان، استان یا کشور طبقه‌بندی جدید و علمی از روستاها ارائه شده است. درک واقعی وضعیت آنها و علل مؤثر در این وضعیت‌ها نیز امکان‌پذیر گردیده است.

منابع

به‌فروز، فاطمه، ۱۳۷۵، *جزوه درسی برنامه‌ریزی روستایی*، مقطع دکتری، دانشگاه تهران، گروه جغرافیا، تهران.

حافظ‌نیا، محمدرضا، زرقانی، هادی، احمدی‌پور، زهرا، افتخاری، عبدالرضا، ۱۳۸۵، *طراحی مدل سنجش قدرت ملی کشورها*، فصلنامه علمی-پژوهشی ژئوپلیتیک، شماره ۲، انجمن ژئوپلیتیک ایران، تهران، ۶۱ و ۶۲.

سعیدی، عباس، ۱۳۸۵، *مبانی جغرافیای روستایی*، چاپ اول، انتشارات سمت، تهران.

فرهودی، رحمت‌الله، ۱۳۷۰، *جزوه درسی اصول و روش‌های برنامه‌ریزی*، مقطع دکتری جغرافیا، دوره عالی تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران.

فشارکی، پری‌دخت، ۱۳۶۷، **جغرافیای روستایی**، چاپ اول، انتشارات کل دانشگاه آزاد اسلامی، تهران.

مستوفی‌الممالکی، رضا، ۱۳۸۵، **جغرافیای روستایی ایران با تأکید بر تأثیر برنامه‌های اصلاحات ارضی**، چاپ اول، انتشارات کلی دانشگاه آزاد اسلامی، تهران.

مستوفی، احمد، ۱۳۵۶، **جزوه درسی جغرافیای انسانی**، مقطع کارشناسی ارشد جغرافیا، دانشگاه تهران، گروه جغرافیا، تهران.

مفخم‌پایان، مصطفی و گنجی، محمدحسن، ۱۳۴۰، **جغرافیای کامل ایران**، وزارت آموزش و پرورش، تهران.

مهدوی، مسعود، ۱۳۸۴، **مقدمه‌ای بر جغرافیای روستایی ایران**، چاپ اول، جلد یکم، انتشارات سمت، تهران.

ودیدی، کاظم، ۱۳۵۳، **جغرافیای انسانی ایران**، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

Aleman P., Alison, M., 1980, **Rural and Urban Differentiations**, Stockholm University Publication, Stockholm, Sweden.

Cohen, J.M., 1979, **Integrating Services For Rural Development**, Harvard University publication, U.S.A.

Chen, P., 2005, **Advanced Ecology**, Ax for University, Blackwell Publication. London. U.K.

Demangeon, A., 1939, **Geographi de Village Paris 2 Publications**, de Paris, Francis.

Fridman, J., 1964, **Regional Planning Field of Study**, Blackwell, Publication, London. U.K.

Johnson, F., 1997. **Rural Development Plans**, Kcc. Pollination New York.

Johnston, J., 1968, **The Role of Land Reform in Eeconomic Development**, Black lee Publication, Schefield. U.K.

Marta, 2006, **The Evolving Village**, available at: www.Craigmarlatt.Com (September 2006).

Rostov, W., 1960, **Stages of Economic Developing of Villages**, Boston University Pub location. Boston.

Tata, George, 1988, **Modernization in Rural Products**, Van Publication, Ottawa, Canada.

Archive of SID